

צלילן

רבעון לחקר תולדות ישראל
שנה עט • ג • תשע"ד

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עט • ג • תשע"ד

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן – יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטרן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: אהובה ליברלס נוימן

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות; האוניברסיטה העברית בירושלים – קרן המחקר על שם צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למדעי הרוח; אוניברסיטת חיפה; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אוניברסיטת בר-אילן – הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה וקרן יצחק לייב ורחל גולדברג – קרן קימת לישראל

ציון נערך בידי:

המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב

- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים בינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע

אלברט באומגרטרן: תשס"ה-תשע"ב

התוכן

הלל ניומן: הקדמה	287
זאב אליצור: מתן ספר התורה: גלגוליו של סיפור מכונן מימי הבית השני לתקופת האמוראים	291
פינחס מנדל: תפקידו הציבורי של בית המדרש הקדום	327
שגית מור: המונח 'בטובה' בספרות חז"ל: אימוצם של דפוסי פילנתרופיה ו'דידות' הלניסטיים-רומיים	345
ג'פרי הרמן: הפיכה בבית המדרש: בין הבבלי לכתובת פאיקולי	377
שנה שטראוך שיק: הרקע הפרסי של סיפורי ברוריה בתלמוד הבבלי	409
ספרים ודברי ביקורת	
יהושע שוורץ: אוריאל רפפורט, בית חשמונאי: עם ישראל בארץ-ישראל בימי החשמונאים	425
דבורה דימנט: אלישע קימרון, מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, ב	429
Shai Secunda, <i>The Iranian Talmud: Reading the Bavli in Its Sasanian Context</i>	435
ג'ייסון ציון מוכתריאן: <i>Shoshannat Yaakov: Jewish and Iranian Studies in Honor of Yaakov Elman</i> , eds. Shai Secunda and Steven Fine	438
Emmanouela Grypeou and Helen Spurling, <i>The Book of Genesis in Late Antiquity: Encounters between Jewish and Christian Exegesis</i>	443
מספרות המחקר	446
ספרים שנתקבלו במערכת	448
תקצירים באנגלית	XXI

-
- ד"ר הלל ניומן: החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת חיפה
(hnewman@univ.haifa.ac.il)
- ד"ר זאב אליצור: המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה, יד יצחק בן-צבי
(zeev.elitzur@mail.huji.ac.il)
- ד"ר פינחס מנדל: מכון שכטר למדעי היהדות (pmandel@schechter.ac.il)
- ד"ר שגית מור: החוג לתרבות ישראל, המכללה האקדמית בית ברל
(sagit.mor@beitberl.ac.il)
- ד"ר ג'פרי הרמן: סכוליון, האוניברסיטה העברית בירושלים (reshgaluta@gmail.com)
- ד"ר שנה שטראוך שיק: המרכז הרב תחומי לחקר הגניזה הקהירית, אוניברסיטת חיפה
(shanaschick@gmail.com)
- פרופ' יהושע שוורץ: המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
(Joshua.Schwartz@biu.ac.il; schwaj.josh@gmail.com)
- פרופ' דבורה דימנט (אמריטוס): החוג לתולדות ישראל ומקרא, אוניברסיטת חיפה
(ddim@research.haifa.ac.il)
- פרופ' ירחמיאל ברודי: החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים
(robert.brody@mail.huji.ac.il)
- פרופ' ג'ייסון ציון מוכתריאן: Department of Religious Studies, Indiana University
(jmokhtar@indiana.edu)
- פרופ' מנחם הירשמן: מרכז מלטון לחינוך יהודי, האוניברסיטה העברית בירושלים
(marc.hirshman@mail.huji.ac.il)
-

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להכנת כתבי יד והתקנתם לדפוס', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 83-94. המערכת מבקשת מן המחברים להעביר אליה שני עותקים בצירוף קובץ ותקציר אנגלי. המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית.

כתובת המערכת: ת"ד 4179, ירושלים 9104101, טל: 02-5650444 פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: shazar@shazar.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il

ISSN 0044-4758 • כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית

אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: מרכז זלמן שזר • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

הקדמה

מאת הלל ניומן

בי"ג בסיון תשע"ב (3 ביוני 2012) התקיים בבית דניאל שבזכרון יעקב כנס מדעי בנושא 'בית המדרש: מוסדות השכלה גבוהה בקרב היהודים בעת העתיקה'. הכנס חתם את שנת הפעילות השנייה של פרויקט 'תרבות יהודית בעולם העתיק', סמינר מחקרי שנהגה מתמיכת הקרן למדעי הרוח של יד הנדיב ושל המועצה להשכלה גבוהה בשנים תשע"א-תשע"ג. התכנית נועדה לתלמידי מחקר באוניברסיטאות בר-אילן, חיפה ותל אביב, בהשתתפותם ובהנחייתם של מרצים משלושת המוסדות.¹ אחת ממטרות היסוד של התכנית הייתה להכשיר תלמידי מחקר בתחום ההיסטוריה של עם ישראל לעגן את עבודתם בהקשרים היסטוריים, תרבותיים ודתיים רחבים ומגוונים, בהתאם לסביבה שבה היו נתונים היהודים.² בעקבות הכנס, שהשתתפו בו חוקרים ותיקים וצעירים גם יחד, וביוזמתו המבורכת של פרופ' אלברט באומגרטרן – ממובילי הקבוצה וחבר לשעבר במערכת 'ציון' – נאותו חברי מערכת 'ציון' לייחד חוברת לנושא בית המדרש בעת העתיקה. בחוברת זו מוגשים שני מחקרים שהוצגו בכנס (מאמריהם של פנחס מנדל ושל שנה שטראוך שיק) ושלושה מחקרים חדשים. בכנס עצמו נתפס המונח 'בית מדרש' במובנו הרחב ביותר, ונדונו בו סדרי הלימוד ודפוסי הפעילות של מוסדות לחינוך גבוה ממזרחים ההלניסטיים וקומראן ועד לבתי המדרש

- 1 המרצים המשתתפים היו אלברט באומגרטרן ועדיאל שרמר מאוניברסיטת בר-אילן; יונתן בן-דב, הלל ניומן ואריה קופסקי מאוניברסיטת חיפה; וגדעון בוקה וסילבי הוניגמן מאוניברסיטת תל אביב.
- 2 כמה מן המאמרים המוגשים כאן אכן נוגעים בזיקתו של עולם בית המדרש לסביבתו הנכרית. ראו מאמריהם של שגית מור, ג'פרי הרמן ושנה שטראוך שיק. ראוי לציין בהקשר זה מעט מספרות המחקר של השנים האחרונות העוסקת בתחום החינוך הגבוה בעולם ההלניסטי, הרומי והביזנטי. על משכילים יוונים בארץ ישראל ראו: יוסף גייגר, אהלי יפת: חכמי יוון בארץ-ישראל, ירושלים תשע"ב. על בתי ספר גבוהים באתונה, באלכסנדריה ובאנטיוכיה בשלהי העת העתיקה ראו: Edward J. Watts, *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*, Berkeley 2006; Raffaella Cribiore, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton 2007. על 'האקדמיה' של אוריגנס בקיסריה ראו: Hayim Lapin, 'Jewish and Christian Academies in Roman Palestine: Some Preliminary Observations', *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia*, eds. Avner Raban and Kenneth G. Holum, Leiden 1996, pp. 496–512; Alain Le Boulluec, 'D'Origène à Eusèbe: bibliothèque et enseignement à Césarée de Palestine', *L'enseignement supérieur dans les mondes antiques et médiévaux: Aspects institutionnels, juridiques et pédagogiques*, ed. Henri Hugonnard-Roche, Paris 2008, pp. 239–261.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עט (תשע"ד)]

התלמודיים שבארץ ישראל ובבבל בשלהי העת העתיקה. היקף הנושאים שבחברת זו צנוע יותר, והיא מוקדשת רובה ככולה לבית המדרש התלמודי.³

לאור העובדה שרוב מניינה ורוב בניינה של הספרות התלמודית הוא תוצר של בתי המדרש וחכמיהם, מפתיע כמה אנו עדיין מתקשים להציע תשובות מניחות את הדעת לשאלות יסוד בדבר תולדותיו ומהותו של בית המדרש גופו. כמו במקרים אחרים, סדר יומם של ההיסטוריונים מתגלה כשונה מסדר יומם של חז"ל, שלא טרחו להוריש לנו משנה סדורה על אודות הנושאים הללו, שהיו מובנים מאליהם וטפלים מבחינתם. יתר על כן, שיטות הקריאה וכלי הניתוח הנהוגים בימינו בחקר הספרות התלמודית מחייבים אותנו לבחון מחדש מוסכמות שהתקבלו זה מכבר בהיסטוריוגרפיה של תקופת המשנה והתלמוד.

לפני למעלה משלושים שנה פתחו שני דוקטורנטים צעירים, דוד גודבלט וישעיהו גפני, פרק חדש בחקר תולדות הישיבות בבבל. מחקריהם ממשיכים לעצב עד היום את צורת הדיון בנושא הזה.⁴ בעקבות ישיבות בבל, זכו בדורנו גם בתי המדרש בארץ ישראל לעיון בפני עצמם.⁵ בכל התחומים הללו מתבררת שוב ושוב חשיבותה המתודולוגית של ההבחנה בין מוקדם למאוחר בספרות התלמודית, וכן בין מסורות בבל לאלה של ארץ ישראל. אין צריך לומר שחקר בתי המדרש אינו מסתכם בהיבטים מוסדיים בלבד. כך, למשל, בשנים האחרונות ראו אור מחקרים חשובים הנוגעים במרכזיותו של הלימוד בעל פה בבית המדרש, באמנות הזיכרון ובכללי הדיון וההכרעה. מחקרים אלה גם מעלים שאלות חדשות בדבר השפעתם של אותם הרגלי לימוד וכללי דיאלקטיקה על עצם התהוותם של המקורות התלמודיים ועל העיצוב הספרותי של תבניות השיח המצויות בהם.⁶

3. כמובן, אין הכוונה להמעיט בערכם של שאר התחומים, שאינם נופלים בחשיבותם מנושאי המאמרים שלפנינו. ראו למשל על ייחודי מצרים: Maren R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria*, Cambridge 2011. לנשאים קרובים ראו: idem (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*, Leiden 2012.

4. לספרות בנושא תולדותיהן של ישיבות בבל ראו מאמרו של ג'פרי הרמן בחוברת זו, הערות 5, 6, 8. ראו גם: אהרן אופנהיימר, 'בתי מדרשות בבבל לפני חתימת המשנה', ישיבות ובתי מדרשות, בעריכת עמנואל אטקס, ירושלים תשס"ו, עמ' 19–29; Sacha Stern, 'Rabbinic Academies in Late Antiquity: State of Current Research', *L'enseignement supérieur* (above, n. 2), pp. 221–238. לסקירה ביבליוגרפית של תולדות החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד ראו: Marc Hirshman, *The Stabilization of Rabbinic Culture, 100 C.E.–350 C.E.: Texts on Education and Their Late Antique Context*, Oxford 2009, pp. 121–126.

5. ראו: חיים שפירא, בית המדרש בשלהי ימי בית שני ובתקופת המשנה: היבטים מוסדיים ורעיוניים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב; הנ"ל, 'בית המדרש בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: המושג והמוסד', דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, ירושלים תש"ס, חטיבה ב, עמ' 45–60; לפין (לעיל, הערה 2); Hayim Lapin, *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestine, 100–400 C.E.*, New York 2012, pp. 77–83.

6. ראו: יעקב זוסמן, "'תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד, מחקרי תלמוד, ג, בעריכת יעקב זוסמן ודוד רוזנטל, ירושלים תשס"ה, א, עמ' 209–384; שלמה נאה, 'אומנות הזיכרון: מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', שם, ב, עמ' 543–589; ישי רוזן-צבי, "'פרוטוקול" בית הדין ביבנה? עיון מחדש בתוספתא, סנהדרין פרק ז', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 447–477.

להבדיל מבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופה הרומית-הביזנטית, בתי המדרש כמעט שלא הותירו חותם בממצא הארכאולוגי. יוצאת מכלל זה כתובת מפורסמת, שנתגלתה בשימוש משני בכפר דבורה שבגולן, ובה כתוב: 'זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר'.⁷ הכתובת מעוררת תהיות רבות, שכן קשה ביותר לקשור אותה לחכם התלמודי בעל אותו השם הן מבחינת זמנה הן מבחינת מקומה. במאמר שמקורו בהרצאה שנשא בכנס הנזכר, הציע לאחרונה שמעון (סטיבן) פיין שהכתובת מעידה למעשה על המצאתה המאוחרת של מסורת הגיגרפית מקומית.⁸ שמא ניתן למצוא ניצנים לתופעה מעין זו כבר במקורות תלמודיים?⁹ לדוגמה, אף על פי שספק אם כבר בתקופת התנאים קיימו חכמים בתי מדרש במבני קבע,¹⁰ מסופר בירושלמי, ברכות ב א, ד ע"ב, על ר' יוחנן ור' יעקב בר אידי שידעו להצביע – כנראה בטבריה – על בית מדרש אחד שבו היה ר' מאיר יושב ודורש. עוד מסופר במדרש שיר השירים רבה, א ג, שבית מדרשו של ר' אליעזר בן הורקנוס היה עשוי כמין ריס (כלומר, בצורת איצטדיון). 'ואבן אחת היתה שם והיתה מיוחדת לו לשיבה'. תיאור מעניין זה אולי יש בו כדי ללמד על מבנה המוכר למספר המאוחר שזוהה בזמנו עם בית מדרשו של ר' אליעזר.

חמשת המאמרים שבחוברת זו נוגעים כל אחד בהיבט אחר של הנושא הרחב שלפנינו. זאב אליצור ('מתן ספר התורה: גלגוליו של סיפור מכונן מימי הבית השני לתקופת האמוראים') בוחן את התפתחותן של תפיסות מתן תורה בסיני מן המקרא ומספרות ימי הבית השני ועד לספרות האמוראים. הוא מצביע על מתח בין תפיסה 'אורלית' של מתן תורה לבין תפיסה 'גרפית', ההופכת לימים לתפיסה השלטת, ולפיה 'ספר' התורה הכתוב הוא שניתן במלואו למשה בסיני. הוא מפרש את השתלשלותן של מסורות אלה על רקע התגבשותה של תפיסת הספר הקדוש אצל חז"ל ואחרים, לעומת האורליות המובהקת של התורה שבעל פה. פנחס מנדל ('תפקידו הציבורי של בית המדרש הקדום') בא לערער על ההנחה הרווחת, שכבר בתקופת התנאים היה תפקידו העיקרי של בית המדרש לשמש מוסד אקדמי לחכמים הדנים בינם לבין עצמם. הוא טוען שתחילה שימש בית המדרש התנאי מקום להוראת הלכה לציבור הרחב, שבא להציג את שאלותיו בפני החכמים, בניגוד לדורות מאוחרים יותר. שגית מור ('המונח "בטובה" בספרות חז"ל: אימוצם של דפוסי פילנתרופיה ו"ידידות" הלניסטיים-רומיים') בוחנת את הוראת הלשון 'בטובה' בספרות חז"ל בהלכה ובאגדה. היא מוצאת בה הדים למונח הלטיני *beneficium* ולערכי הפילנתרופיה והידידות הנלווים אליו בעולם הרומי. לטענתה, המחקר הסמנטי יכול ללמד על קליטה בררנית של מקצת היסודות האלה בידי חכמי בית המדרש.

7 לספרות ראו מאמרו של פנחס מנדל בחוברת זו, הערה 44.

8 המאמר ראה אור כפרק בספרו: Steven Fine, *Art, History and the Historiography of Judaism in Roman Antiquity*, Leiden 2014, pp. 123–137.

9 ראיות לתהליך דומה הציג אלחנן ריינר ממקורות מימי הביניים בהרצאה שנשא בערב עיון באוניברסיטת חיפה בב' בניסן תשע"ג (13 במרס 2013).

10 ראו: שפירא, בית המדרש בארץ-ישראל (לעיל, הערה 5), עמ' 48–49.

ג'פרי הרמן ('הפיכה בבית המדרש: בין הבבלי לכתובת פאיקולי') דן בסיפור הדחתו של רבן גמליאל מנשיאותו ביבנה, כפי שמצאנו בבבלי ובירושלמי. הוא מוצא קרבה בין הגרסה הבבלית של הסיפור לבין יסודות מסוימים בכתובת פאיקולי, המתארת את המאבק על כס המלכות בפרס הססנית בסוף המאה השלישית. קרבה זו מסתברת על רקע התיאורים הבבליים של הנהגת הישיבות, שניכרים בהם סממנים כעין מלכותיים.

שנה שטראוך שיק ('הרקע הפרסי של סיפורי ברוריה בתלמוד הבבלי') מחפשת את שורשי דמותה הספרותית החריגה – ואף המאיימת – של ברוריה, כפי שהיא מתוארת בתלמוד הבבלי. שיק מצביעה על קיומן של נשים זורואסטרייות למדניות בחברה הססנית, ומציעה שתופעה זו תרמה לפיתוח דמותה של ברוריה אצל חכמי בבל.

יש לקוות שחוברת זו, על מבחר הנושאים העשיר שבה, תעורר את הקוראים להמשיך ולדרוש בשאלות אלה וכיוצא בהן, ולהעמיק בחקר עולמו של בית המדרש התלמודי.

מתן ספר התורה: גלגוליו של סיפור מכונן מימי הבית השני לתקופת האמוראים

מאת זאב אליצור

מה הוריד משה מהר סיני? תשובה מקובלת לשאלה זו היא כי משה נטל את התורה והוריד אותה ארצה. ממקורות שונים מתקופת האמוראים ואילך עולה שספר התורה ניתן בסיני ככתבו וכלשונו, לאחר שנכתב בידי האל, או שהיה מופקד אצל פמליה של מעלה עוד לפני הבראה. ואולם במקרא נפקד מקומו של סיפור כזה. ספר התורה המקראי הוא ספר ארצי שכתב משה רבנו. התפתחות הסיפור על התורה כספר שמימי מחברת מסורות קדומות העוסקות בספרים שמימיים עם האמונה הישראלית שספר התורה משמש בה יסוד מרכזי.

התפתחותיה של המסורת על מתן ספר התורה לישראל קשורות בשאלה כללית יותר של נוכחות הכתב בסיפורי מתן תורה. היא מופיעה לראשונה בחיבור מתקופת הבית השני – ספר 'היובלים'. גיבושה כרוך בהתלכדותן של כמה מסורות שאנו מוצאים במקרא בנפרד: מסורות מעמד הר סיני, מסורת ספר התורה שבספר דברים, מסורת החכמה הקדמונית כפי שהיא מתוארת בספר משלי, ולבסוף מסורת הספרים השמימיים, שמקורה במיתוסים של המזרח הקדום.¹

מאמר זה בא לתאר את האופן שבו מתלכד המיתוס הבבלי על ספרים שמימיים עם מתן ספר התורה המקראי,² ואת השלבים שעברו גרסאותיו השונות של הסיפור המקראי מתקופת הבית השני לתקופת האמוראים.³ יצירתה של מסורת מלכדת זו היא חידוש מבית מדרשו של

1 המקורות העיקריים למסורות מעמד הר סיני הם שמות יט–לד ודברים ה. למסורת ספר התורה ראו: דברים יז, יח; כח, סא; כט, כ; ל, י; לא, כו. למסורת החכמה ראו: משלי ה. מסורת הספרים השמימיים תואר מיד.

2 על עצם הזיהוי בין הספר השמימי לספר הארצי שמוריד השליח העמיד חוקר המקרא גאווה וידנגרן בספר קצר שפרסם בשנת 1950: ראו: Geo Widengren, *The Ascension of the Apostle and the Heavenly Book*, Uppsala 1950, pp. 7–21. ואולם וידנגרן התעניין במסורת השליח העולה לשמים ולא במסורת הספציפית יותר של ספר שמימי ששליח מוריד ארצה. וידנגרן איננו מתאר בצורה מסודרת את התפתחות המסורת הזאת.

3 אברהם יהושע השל עסק בהרחבה בנושא הנדון כאן: 'תורה מן השמים באספקלריה של הדורות' (אברהם יהושע השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, לונדון וניו יורק תשכ"ד). ואולם 'הדורות' שהשל מדבר עליהם הם פחות או יותר כל הדורות מאז התנאים ועד התקופה המודרנית. נוסף על כך, השל איננו מקפיד בספרו על הבחנות היסטוריות והספר בנוי על פי מפתח תמשי. ראו: אפרים אלימלך אורבך, 'חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט', עמ' 14, הערה 26; יעקב בלידשטיין, 'מסורת וסמכות מוסדית: לרעיון תורה שבעל פה במשנת הרמב"ם', עיונים במחשבת ההלכה והאגדה, באר שבע תשס"ד, עמ' 135, הערה 2. אף שיש לספר מגרעות כמחקר היסטורי, הוא מעלה שאלות שלא טופלו עד כה כראוי במחקר ההיסטורי. במקצת השאלות האלה מנסה לטפל מאמר זה, אשר חב רבות לספרו של השל. יש להעיר שחוקרי ספרות חז"ל וההיסטוריה של עם

ספר 'היובלים' הכיתתי (או הקדם כיתתי). דורות התנאים דחקו מסורת זו הצדה והדגישו את התפיסה האורלית של ההתגלות. הסיפור על אודות ירידת הספר מן השמים עולה מחדש אל התודעה בתקופת האמוראים. המתח שבין אורליות לגרפיות, דהיינו בין מסירת התורה על פה (להלן: מסירה אורלית) למסירתה כספר כתוב (להלן: מסירה גרפית), בתיאור מעמד הר סיני הוא לדעתי מאפיין חשוב בהשתלשלותה של מסורת התורה שבעל פה. ניתן לעקוב אחר השתלשלות זו למן המחלוקות בין הכיתות בתקופת הבית השני ועד להתגבשותה של תפיסת שתי התורות – זו שבכתב וזו שבעל־פה – בימי התנאים והאמוראים. הופעתו של סיפור מתן ספר התורה וחזרתו לקדמת הבמה גם כרוכים בהתגבשות מקומם של כתבי הקודש בעולם היהודי בשלהי העת העתיקה.

א. הספרים השמימיים ומעמד הר סיני

ראשיתה של מסורת הספרים השמימיים נעוצה בתרבויות המזרח הקדום. במיתוס הבריאה הבבלי 'אנומה אליש' אנו מוצאים את 'לוחות הגורל' – לוחות כתובים המשמשים את האלים ומסמלים את שלטונם השמימי. אחד הסימנים להתגברותו של מרדוך על ליגינותיה של תיאמת ב'אנומה אליש' הוא השתלטותו על הלוחות השמימיים.⁴ התפיסה שלוחות כתובים הם אחד האבזורים של העולם השמימי מצויה במקורות ספרותיים שונים בתרבות האשורית והבבלית הקדומה.⁵ במקרא אנו מוצאים הדים למסורת האשורית-הבבלית של לוחות שמימיים כאשר נזכר ספר המשמש את האל כשהוא יושב במשפט, או כשהוא מתעד את המעשים המתרחשים בתחתונים.⁶

התפיסה הראשונית של הספר השמימי איננה כרוכה באמונה שספר ארצי כלשהו זהה לספר השמימי או מועתק ממנו. עם זאת, מסתבר שהספר השמימי נתפס כמקבילה שימושית לספרים ארציים – אותם ספרים המשמשים את המלך הארצי כפי שהם משמשים בשמים. יש להשוות אפוא את הספר השמימי לספרי המשפט ולספרי הזיכרונות של המלך. הוא משמש כמותם את הסדרים שעל פיהם מתנהל העולם, אך הספר השמימי הוא כמובן בעל עוצמה

ישראל לא נתנו דעתם על השאלות ההיסטוריות כבדות המשקל שמעלה השל בספרו, אף אם אינם מרוצים מאופן הטיפול בהן. אורבך, לדוגמה, פוטר את השל כתאולוג א־היסטורי (ראו: אורבך, שם) אך איננו מתייחס לשאלות שהוא מעלה בפרק על מושג התורה אצל חז"ל (אורבך, שם, עמ' 254–277). ראו: Menahem Kahana, 'The Halakhic Midrashim', *Literature of the Sages*, eds. Zeev Safrai et al., 2, Amsterdam 2006, p. 26, n. 104

4 ראו: ש' שפרה ויעקב קליין, בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום, תל אביב תשנ"ז, עמ' 15, 31.

5 ראו: Shalom M. Paul, 'Heavenly Tablets and the Book of Life', *Journal of the Ancient Near East Society of Columbia University*, 5 (1973), pp. 345–353

6 ראו: פאול, שם. חשוב לציין שחז"ל מתייחסים לספרים השמימיים גם בלי קשר ישיר למבאות המקראיות המזכירות אותם. למשל: ספרא, אחרי מות ט, מהדורת וייס, פו ע"א: 'ואפקוד עונה עליה, כיון שאני פותח הפינקס מיד אני גובה את הכל'; משנה, אבות ב, א: 'זהסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבין'.